

УДК 812.161.1:792(477)

Г. В. Самойленко

Переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" для української сцени

У статті аналізуються переробки повісті М. Гоголя "Тарас Бульба" для української сцени і зіставляються з оригінальним гоголівським текстом.

Ключові слова: М. Гоголь, переробки, сцена, текст.

В статье анализируются переделки повести Н. Гоголя "Тарас Бульба" для украинской сцены и сопоставляются с оригинальным гоголевским текстом.

Ключевые слова: Н. Гоголь, переделки, сцена, текст.

The article explores the adaptations of N. Gogol's "Taras Bulba" narrative for the Ukrainian stage and compares them with the original text.

Key words: N. Gogol, adaptations, stage, text.

В українському театральному житті XIX–XX ст. ранні повісті М. Гоголя займали помітне місце. Найчастіше для постановки на сцені після "Вечорів на хуторі біля Диканьки" зверталися до повісті "Тарас Бульба". Цю інсценізацію розігрували у багатьох театральних трупах XIX – поч. XX ст., бо вона користувалася популярністю у глядачів. Волелюбний дух козаків відповідав настроям українців. На жаль, тема сценічної інтерпретації твору М. Гоголя майже не досліджувалась у літературознавстві та театральній критиці. До осмислення цієї проблеми у 1911 р. звернувся випускник Ніжинського історико-філологічного інституту В. Данилов, який згадав у своїй статті "К биографии драматических переделок из Гоголя" [1] та "Тараса Бульбу" у російськомовній переробці Н. І. Куликова та К. Єфімова (1852).

Уже в наш час цією темою зацікавився гоголезнавець І. А. Виноградов [2]. Автор статті більше звертав увагу на зарубіжні та оперні інтерпретації сюжету гоголівської повісті. Знаходимо також декілька рецензій на постановку різними театрами "Тараса Бульби". Тому тема сценічної інтерпретації гоголівської повісті, публікації переробок залишається актуальною і заслуговує на більш широке її висвітлення.

Бібліографічні покажчики засвідчують, що театральних інсценівок "Тараса Бульби" було декілька десятків, лише в українському театральному житті їх налічується понад двадцять. А якщо додати музичні твори, то їх буде значно більше. Першим, українських діячів культури, хто звернувся до повісті М. Гоголя, був композитор П. Сокальський, який працював над оперою "Осада Дубно" (у 4-х діях з прологом) і написав не лише музику, а й лібрето (1878), про яке згадується в С.-Петербурзькому музичному журналі "Баян" 1888 р. Через два роки, після смерті композитора, лібрето було видано під назвою "Андрій Бульба, або Осада Дубно". На жаль, опера через трагічну смерть композитора довгий час не була широко відомою шанувальникам оперного мистецтва. Як свідчать дослідники творчості композитора, зміст повісті М. Гоголя давно цікавив П. Сокальського і відповідав його інтересам. У листах до своїх адресатів композитор зазначав: "Після довгої праці над цим сюжетом я впевнився, що добре він може бути трактований тільки на малоросійському тексті та народних малоросійських піснях. Поза цим елементом буде фальш, підробка, фальшивий тон" [3, лист до Н. Бороздіна]. Проте через тодішні валуєвські умови композитор не зміг втілити свій задум. Але у своєму російськомовному лібрето П. Сокальський "підганяв" свій стиль під гоголівський, під дух мови гоголівського "Тараса Бульби", залишаючи всі авторські українізми та додаючи при цьому і подібні свої.

Для лібрето "Осада Дубно" П. Сокальський взяв із гоголівського тексту 9 перших розділів, у яких розповідається про Андрія і його зв'язки з польською панночкою (в опері – Урсула, татарка – Агляя), про його зраду козаків і Вітчизни. Завершується опера смертю Андрія від руки батька і перемогою козаків. П. Сокальський підкреслював трагізм образу Андрія, який любить рідну землю, козаків, але зраджує їх заради особистого кохання, яке стало для нього найважливішим у житті.

Саме ця сюжетна лінія гоголівського тексту переважала в майбутніх інсценізаціях, що будуть іти під назвою "Осада Дубно".

Відомий український актор, антрепренер і драматург Григорій Ашкаренко, який мав власну театральну трупу, у 1886 р. інсценував повість М. Гоголя "Тарас Бульба" (в 5 діях і 8 одминах). Саме під такою назвою в рукописному вигляді вона з'явилася у Кременчуці. На жаль, цензура наклала на п'єсу заборону 24.XI.1887 р. І все ж п'єса пробивалася через цензурні заборони [4].

У 1896 р. у малоросійському театральному видавництві С. Рассохіна з'явилася інсценізація "Тарас Бульба під Дубном" К. Ванченка-Писанецького, відомого українського актора, режисера, драматурга й антрепренера кінця XIX – поч. XX ст. [5]. Ця п'єса ставилась лише в трупі її автора.

Інсценізація К. Ванченка-Писанецького дещо відрізняється від лібрето П. Сокальського, хоча як і лібретист зупиняється більш детально на зв'язках Андрія з панночкою (у п'єсі – Людвіка). Події у 4 діях відповідають структурі гоголівської повісті: 1 дія – хата Тараса Бульби, зустріч батька Тараса Бульби і матері Соломії з синами Остапом і Андрієм, розмова про Запорізьку Січ, яка вже піднялася проти шляхти. Автор інсценізації вказує на намір козаків йти під Дубно. Більше того, вставляє розмову Андрія і матері Соломії про його кохання до полячки Людвіки, яке з'явилося у нього у Києві. І мати попереджає: "Ой, не гаразд, Андрієчку. Козаку любити та ще ляску дочку, – не гаразд!"

Друга дія – козацький табір біля Дубно, події, які відбуваються у 5 розділі гоголівської повісті. Короткі позитивні відгуки Тараса про синів у повісті перетворюються на широкі діалоги, які підкреслюються піснею "Ой, і ти гетьмане, ти гетьмане". Ті патріотичні описи почуттів козаків, на які вказував М. Гоголь під час їх переходу із Запорізької Січі до Дубно, К. Ванченко-Писанецький відтворив у діалогах запоріжців, які перебували під Дубенською фортецею, доповнивши ці настрої піснею Кобзаря, якого немає у Гоголя. Завершується друга дія зустріччю Андрія з татаркою, яка нагадує йому про зустріч з панночкою Людвікою у Києві, і його рішенням йти до фортеці.

Третя дія відбувається у кімнаті замку дубенського воєводи: Людвіка розмовляє зі своїм батьком Бужинським, а той з польським полковником Попелем про стан, у якому опинилися поляки, і тут же відбувається зустріч Андрія з панночкою. Автор інсценізації дає розгорнутий діалог обох персонажів, у якому Андрій зізнається, що готовий все зробити заради коханої. І гоголівський текст дає матеріал для нього. Завершується ця дія зустріччю Андрія з Бужинським та Попелем, який сповіщає їх про п'яних козаків та про згоду повести поляків у табір запорожців.

Четверта дія наповнена різними важливими подіями, про які розповідає М. Гоголь у 7–9 розділах: донесення Янкеля та козаків про зраду Андрія і його смерть від руки батька у 1–9 явах. Дві останні короткі яви маю переважно інформаційний характер: у 10 яві –

козаки сповіщають Тараса про смерть Остапа в бою, а в 11 – подаються кілька коротких прощальних реплік Людвіки над мертвим Андрієм і її смерть від рук Тараса, повідомлення Лагоди про відступ загону козаків Тараса Бульби під тиском поляків і про необхідність добиратись скоріше до човнів. Завершується дія словами Тараса і ремарками автора: "Тарас. (нагнувся за мушкетом і впустив люльку, повернувся). Сійте, брати, люльку загубив! (Шукає). (Наскочили ляхи і схопили його)".

Інсценізація К. Ванченка-Писанецького в основному розкривала зміст гоголівської повісті, і все ж автор більше концентрував увагу на любовній лінії, зраді Андрія, яка призводить до загибелі брата Остапа і батька Тараса. Образ Андрія поданий не стільки в реалістичному плані, скільки в романтичному – від юнака, який став заперізьким козаком і ступив на шлях боротьби проти шляхти, і до зрадника, овіяного романтичним коханням до панночки з ворожого стану, яке стало найважливішим для нього в житті. Саме цим і пояснюється трагедія Андрія.

В кінці 90-х рр. XIX ст. було здійснено також декілька інсценізацій повісті М. Гоголя. Відомий театральний діяч А. Ф. Шатковський зробив із повісті драму "Тарас Бульба" (у 4-х діях і 5 картинах з піснями та танцями) (цензурний дозвіл 29.01.1897 р.), в якій переважає побутовий характер сімейних відносин та взаємин Андрія і полячки. У цьому ж році цензура дозволила ставити драму "Тарас Бульба" (у 7 одминах) М. Старицькому, відомому українському драматургу й антрепренеру. Ця п'єса зайняла визначальне місце у театральному житті України. Зіграні ролі Тараса М. Кропивницьким та М. Садовським були яскравим явищем, бо актори зуміли створити колоритний сценічний образ козацького ватажка і батька, який любив своїх синів і козаків, турбувався про їх життєву долю і віддав своє життя за свободу Батьківщини.

М. Старицький у своїй п'єсі, йдучи за текстом повісті М. Гоголя, робить свої акценти, доповнює гоголівський сюжет новими образами та розгорнутими сценами. У першій дії широко подано образ Насті, яка глибоко розкриває свою материнську любов до дітей, подружню повагу до чоловіка, козаків та сусідів. З'являється в інсценізації служниця Килина, яка щиро кохає Остапа і чекає разом з його матір'ю на повернення. Наступні яви, де присутні Тарас Бульба і козаки, переповнені радістю майбутньої зустрічі з Остапом та Андрієм. Та й сама зустріч наповнена не лише схвильованими розмовами, а й піснями, які співає Тарас та хор.

У другій одміні першої дії М. Старицький намагається розкрити відмінність братів, вказуючи на захопленість Андрія ліричною піснею, проявом щирого ставлення до матері, з якою необхідно буде розлучитися, бо Тарас заявив, що їде разом з хлопцями на Запорізьку Січ. Крім цього, М. Старицький вказує на те, що Андрій не хоче їхати далеко від Києва, де була "панна, пишна краля! А хороша, як зоря на небі... Навіки отруїла краса, але те божевілля таке мені любе, що і збутись його не хочу, воно мене чарами огорта, пестує ласкаво душу" [6]. Цими словами, взятими з діалогу Остапа й Андрія, автор готує глядача до вчинків, які будуть пов'язані зі зрадою Андрія батьківщини через кохання до панночки.

Завершується перша дія монологом Насті, яка схилилася над головами своїх дітей-соколят, промовляючи словами М. Гоголя: "Сыны мои, сыны мои милые! что будет с вами? что ждет вас?" і поринувши в глибокі сумні роздуми про їх подальшу долю. Це хвилювання підкріплюється музичною мелодією, де звучать колискові мотиви.

М. Старицький використовує в кінці дії своєрідну мізансцену. Звучить музика полонезу й оживає картина: розкішний покій, освітлений фантастичним світлом, з глибини виходять кілька пар, серед них панночка Марильця і татарка Заремба. Вони роблять декілька танцювальних фігур і зникають. Залишається Марильця, яка мімікою передає свої почуття до юного козака. З'являється Андрій, і панночка кружляє навколо нього у танці. Цією вигаданою М. Старицьким сценою автор інсценізації посилює тему кохання, бо вона в подальшому займе значне місце у виставі. Спогади Андрія про панночку, з якою зустрівся в Києві, що виникли під час його переїзду з дому до Запорізької Січі (розділ другий повісті), в п'єсі переосмислюються в першій дії у діалозі Андрія та Остапа.

У подальшому М. Старицький відступає від гоголівського тексту і зосереджує увагу глядача на подіях, які відбуваються під Дубно у таборі Тараса Бульби, який разом з козаками цілий місяць держить фортецю в облозі. Низку епізодів у другій дії зміщено, зокрема перенесено із сьомого розділу повісті обрання Остапа курінним, а із дев'ятого славнозвісні слова Тараса Бульби про значення товариства в житті козаків. М. Старицький виділяє серед інших образів – Кобзаря (немає у Гоголя), який під бандуру виконує пісні, а також сповіщає Тараса та його синів про матір, що залишилась на хуторі і передає їм своє благословення та хрестики від печерських святих. Автор п'єси увагу Андрія від матері повертає до панночки і цим готує глядачів до його зустрічі з татаркою, а потім і Марильцею.

У третій дії події відбуваються у замку, де відбувається зустріч Андрія і Марильці, під час якої козак іде на зраду заради любові до панночки. Діалоги, подані у шостому розділі повісті, переосмислені М. Старицьким і розширені; вони займають декілька сторінок.

Далі ідуть 4 дії, кожна із них коротка, але насичена важливими фактами. У четвертій передаються події, які описані Гоголем у 7 розділі повісті і торкаються подальших дій під Дубно. І тут шинкар Янкель сповіщає Тараса Бульбу про перехід Андрія на бік поляків. Ця розповідь близька до гоголівського тексту, насичена діалогічними репліками. Завершується четверта дія боротьбою козаків з поляками, захопленням у полон запорожцями Андрія та його смертю від руки батька, який промовляє славнозвісні гоголівські слова: "Я тебе породив, я тебе і убу!"

М. Старицький майже не використовує ці передсмертні слова, що звучать із вуст козаків, які гинуть у бою з поляками, і свідчать про їх глибоку любов до рідної землі та вірності козацькому братству, а також триразові звертання Тараса: "А что, паны?.. Есть ли еще порох в пороховницах? Не иступились ли сабли? Не утомилась ли козацкая сила? Не погнулись ли казаки?" – і відповіді на них запорожців [7].

П'ята дія п'єси співпадає зі змістом одинадцятого розділу повісті Гоголя. Проте М. Старицький розширює сцену і вводить, крім Янкеля, ще декілька євреїв. Вони хочуть отримати від шляхти гроші за голову Тараса Бульби, якого видадуть полякам. Проте Тарас пропонує Янкелю значно більшу винагороду за те, що той переправить його у місто (у Гоголя – Варшава), де знаходиться полонений Остап, якого потрібно врятувати. Він готовий віддати жидам за це великі гроші, хутори.

Дія шоста відбувається у Дубно. Переодягнений Тарас разом з Янкелем потрапляють у замок, де відбувається страта Остапа і козаків. Про це Гоголь розповідає в одинадцятому розділі. Завершується шоста дія відомими репліками Остапа і Тараса: "Батьку, де ти? Чи бачиш, чи чуєш? – "Чую, синку, чую!"

У завершальній сьомій дії М. Старицький показує козаків та Тараса Бульбу, які продовжують боротьбу зі шляхтою й опинились у скрутному становищі. Під час відступу, Тарас, нахилившись за своєю люлькою, потрапляє в полон. Драматург відтворює страшну сцену страти Тараса Бульби. Цей епізод повісті Гоголя не включався у більшість інсценізацій. М. Старицький вважав, що він необхідний у п'єсі, бо несе в собі велике патріотичне навантаження.

Порівняльний аналіз гоголівського тексту з п'єсою М. Старицького дав можливість з'ясувати спільність і відмінність двох текстів, майстерність драматурга у передачі основного змісту повісті, збагачення його за рахунок введення нових сценічних образів, сцен, музичного та пісенного супроводу, хоча не все із повісті Гоголя можна було відтворити на сцені.

М. Старицький написав також лібрето для опери М. Лисенка "Тарас Бульба", поставленої 1890 р.

У 1898 р. артист В. П. Райський-Ступницький подав до цензурного комітету свою п'єсу "Поход запорожцев и Тарас Бульба" (драматичні картини у 4 діях), яка була дозволена до постановки 10 березня цього ж року.

В 1899 р. в Одесі з'явилася п'єса "Тарас Бульба". Драматичні справи в одминах. Налагоджено по Гоголю і по другим. Приурочено до другої четвертини XVII віку. Років принаймні 1633–1639. Стародавня Україна в драматичних справах". Її автором був драматург В. Д. Цисс, який підписував свої п'єси псевдонімом "Ц... батько".

Драму "Тарас Бульба і його сини" (у 5 діях і 8 одминах) скомпонував також І. Я. Квітка (Павловський), яка була дозволена до постановки цензурою 12 серпня 1903 р.

Цього ж року був наданий цензурний дозвіл для постановки на сцені драматичної картини на 5 дій "За віру і край (Тарас Бульба)" І. А. Тогобочного, театральному діячеві і акторові, який у цей час керував Театром українських акторів. П'єса була написана ще у 1890 р. Невідомо, чому між написанням п'єси і цензурним її дозволом був досить великий проміжок часу.

На початку XX ст. дореволюційного часу було зіграно в українських трупах ще декілька інсценізацій повісті М. Гоголя: "Тарас Бульба" (в 5 діях) М. Яр-Фортуна (ценз. дозв. 20 лютого 1910 р.), "Тарас Бульба" (драма на 4 дії) О. З. Суслова, актора, драматурга, антрепренера, режисера. Цензурний дозвіл для постановки був наданий у 1914 р.

До цього періоду відноситься і п'єса "Тарас Бульба – За рідний край" Є. Ф. Сагайдачного.

Всі п'єси, які були дозволені для постановки, розповсюджувалися у рукописному вигляді і втілювались у життя переважно у тих трупах, якими керував або у яких працював автор п'єси. На жаль, не всі п'єси, вказані вище, доступні для аналізу. Пошук продовжується.

У післяреволюційний час початку XX ст. і в наступні роки на українській сцені йшли в основному інсценізації "Тараса Бульби",

здійснені М. Старицьким, К. Ванченком-Писаницьким та І. Тогобочним. І лише у 1963 р. з'явилася трагедія І. Барабаша "Тарас Бульба" (на 4 дії, 8 картин з прологом).

Підхід до гоголівського тексту у діячів культури, які здійснювали сценічні переробки, був не однаковим. Деякі автори брали з нього лише тему кохання Андрія до полячки, завершуючи її сценою вбивства Тарасом свого сина Андрія. Інші важливі сюжетні лінії випадали. Інколи до сценічних переробок одного і того ж тексту звертались у різні історичні періоди. У цьому відношенні цікава історія написання опери М. Лисенком, який намагався слідувати за М. Гоголем, а не за лібрето М. Старицького, в якому на першому плані був Андрій з його любов'ю до шляхтички. Композитор вважав цю тему другорядною і на передній план висував проблему героїчної боротьби українського народу за свою свободу. Лібрето перероблялося, доповнювалося. Деякі образи в опері знайшли яскравіше втілення, ніж у повісті, зокрема образ матері. Композитор зумів в образі Насті передати трагедію матері, яка проводжала своїх синів на війну.

М. Лисенко і М. Старицький вносять зміни в текст повісті М. Гоголя відносно інших образів. Так, композитор і лібретист не показують Андрія зрадником. Вони розвивають тему любові юного козака до прекрасної полячки Марильці, дівчини з ворожого табору. І цей молодечий порив автори не вважають за зраду. Але цей мотив присутній лише на початку опери. Поступово тема набирає ширшого характеру: автори опери ідуть за концепцією "почуття – випробування – зрада". А тому логічним сприймається кінець: Тарас Бульба вбиває свого сина як людину, що зрадила батьківщину, товариство, рідних.

У 1937 р. постало питання про поновлення на сцені опери М. Лисенка. Відомому українському поету Максиму Рильському було доручено написати нову редакцію лібрето, а композитору Л. Ревуцькому – музику до нових сцен. Режисер Йосип Лапицький здійснив нову постановку в Київському оперному театрі, на якій були присутні члени уряду України. Опера транслювалася по Все-союзному радіо, а також показана на гастрольях Київського театру опери та балету в Ленінграді. З'явилися рецензії, у яких вказувалось на недопустимість нової сцени, пов'язаної зі смертю Тараса Бульби, яка розцінювалася як намір витравити з опери героїчне минуле українського народу [8]. Оперу зняли з репертуару.

У 1939 р. оперу поновили на сцені цього театру. В ній уже не було фінальної сцени страти Тараса. І знову критика була

незадоволена. "Сцену загибелі Тараса слід в опері залишити", – стверджував критик В. Григор'єв у газеті "Советская Украина" і радив після цієї сцени дати яскраво розроблений фінал перемоги козаків... І тоді загибель улюбленого героя викличе ще більший гнів до його вбивць" [9]. На цю дискусію звернув увагу у своїй статті літературознавець І. А. Виноградов.

Проблема введення в інсценізації фінальної сцени загибелі Тараса Бульби мала принципове значення для загального трактування змісту повісті М. Гоголя, давала можливість відчутти трагічність боротьби українського народу за свободу. Ця тема була актуальною в роки Великої Вітчизняної війни. Мотиви героїчної боротьби Тараса звучали в багатьох творах цього часу.

Автори інсценізацій повісті М. Гоголя в своїх п'єсах залежно від соціального життя країни робили різні акценти, які торкалися релігійних мотивів чи життя євреїв. Так, український актор і режисер Дмитро Байда-Суховій зробив інсценізацію "Тараса Бульби", яку у 1927 р. заборонив політичний редактор Головного управління з контролю за репертуаром і видовищами В. І. Блюм за те, що торговець Янкель був зображений зрадником [10]. Деякі автори в 50-х рр. ХХ ст. намагалися представити Янкеля благородним і співчутливим, ніж це є у Гоголя. В атеїстичному радянському суспільстві релігійні акценти в повісті теж вилучали, хоча образ єзуїта робили гротесковим і намагалися показати підлість "людини в рясі" [11].

До 200-річчя від дня народження М. Гоголя (2009) була підготовлена вистава "Тарас Бульба". Її жанр визначали як "героїчна сага на дві дії". Авторами інсценізації виступили Леонід Тома та Євген Головатюк (останній здійснив і постановку вистави), які подають твір як героїко-романтичне дійство, у якому відображено один із яскравих періодів козацько-польських війн. У виставі всі образи романтизовані. Події п'єси відбуваються просто неба. Постановник і режисер намагалися у цьому "динамічному видовищі" об'єднати акторську майстерність, пластику, вокал, вправність вершників і красу бойових мистецтв, емоційну музику, піротехнічні та світлові ефекти. В результаті цього було створено цікаве для глядачів театральне дійство, яке нагадувало сюжет гоголівської повісті. Вистава отримала Гран-прі "Січеславни – 2007" та була номінантом національної премії України імені Тараса Шевченка за 2008 р. [12].

Перегорнувши сторінки історії переробок повісті М. Гоголя "Тарас Бульба", бачимо, як відбувалося осмислення гоголівського тексту, його інтерпретація шляхом переходу авторів п'єс від

любовної теми і зради Андрія до більш широкого показу визвольної війни українського народу за свободу і незалежність. Сам процес переробок є повчальним і дає можливість авторам у подальшому врахувати його при створенні нових інсценізацій.

Література

1. Русский филологический вестник. – Варшава, 1911. – Т. LXV. – С. 331–338.
2. Виноградов И. А. Повесть Н. В. Гоголя "Тарас Бульба" (из истории сценических интерпретаций) / И. А. Виноградов // Н. В. Гоголь и театр. Третьи Гоголевские чтения : сб. докладов / под ред. В. П. Викуловой. – М. : КДУ, 2004. – С. 260–271.
3. Цит за кн.: Берков В. Гоголь о музыке / В. Берков. – М. : Музгиз, 1952. – 32 с.
4. Ашкаренко Г. А. Спомин / Г. А. Ашкаренко. – К., 1908.
5. Ванченко-Писанецький К. Іп. Спогади українського лицедія / К. Ванченко-Писанецький. – К., 1928.
6. Старицький М. Твори : 8 т. / М. Старицький. – К. : Дніпро, 1964. Т. 4. – 1964. – С. 308
7. Гоголь Н. В. Собрание сочинений : в 7 т. / Н. В. Гоголь. – М. : Худ. лит., 1976. Т. 2. – 1976. – С. 114–116.
8. К постановке оперы "Тараса Бульбы" (беседа с артистом М. И. Донец // Курортные известия (Ялта) – 1938. – 2 июля ; Кубов Г. Антинародный спектакль. Дела Киевской оперы / Г. Кубов // Правда. – 1937. – 24 окт. – С. 6.
9. Григорьев В. "Тарас Бульба" (Киевский ордена Ленина театр оперы и балета им. Шевченко) / В. Григорьев // Советская Украина. – 1939. – 5 мая.
10. Виноградов И. А. Вказ. праця.
11. Харченко В. Инсценизация "Тараса Бульбы" в театре имени М. Заньковецкой / В. Харченко, В. Ефименко // Львовская правда. – 1952. – 12 марта; Саенко М. Тарас Бульба" на сцене ТЮЗа / М. Саенко // Бугская заря (Миколаїв). – 1959. – 11 марта.
12. "Тарас Бульба". До 200-річчя від дня народження. за мотивами повісті Миколи Гоголя. Героїчна сага на дві дії [Електронний ресурс]. – К., 2007. – Режим доступу.
<http://www.magara.zp.ua/teatr-prosto-neba2/item/87-taras-bulba-teatr-prosto-neba>. – Назва з екрана.